

Вплив слов'янофільства НА СУСПІЛЬНО–ПОЛІТИЧНУ ДУМКУ СЕРЕДИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Проаналізовано історію зародження, становлення та сутність слов'янофільства як суспільно–політичної течії в Російській Імперії і конкретно–історичного явища суспільної думки першої половини – середини ХІХ століття, а також його вплив на українську історичну та суспільно–політичну думку середини ХІХ століття. Показано, що витoki слов'янофільства треба шукати на початку ХV століття, коли в суспільстві активно обговорювалися дві основні проблеми – відношення церкви до єресі і занепад моралі в монастирях. На початку ХVІ століття висувається ідея Москви як третього Риму, яка протягом ХVІ століття перетворюється в панівну ідеологію Російської держави під назвою – «Москва – Третій Рим». Впливи її відгуки цієї теорії знайшли своє відображення в ідеях слов'янофілів в середині ХІХ століття. Зазначається, що слов'янофільство виробило своєрідну ідею історичного розвитку Росії, а також знайшло відображення в поглядах і діяльності українських вчених.

Ключові слова: слов'янофіли, слов'янофільство, слов'янофільська ідея, ХІХ століття, громадське життя.

Початок ХІХ століття в Російській Імперії був знаковою епохою. Правління Олександра І, переможні битви Великої Вітчизняної війни 1812 року, успіхи російської політики у Європі, ряд реформ і нова система законодавства, ініційовані М. М. Сперанським, поява таємних товариств та очікування соціальних змін – усе це змінило суспільно–політичні погляди і думки громадськості. І навіть розгром повстання декабристів в 1825 році і розправа Миколи І над його провідними діячами кардинально не вплинули на зміну поглядів народу [10, с. 110]. Наслідком цих процесів став початок періоду жорсткої політичної реакції, що викликав новий поворот у зміні суспільно–політичних поглядів панівних громадських течій. В цей час домінують суспільно–політичної і філософської думки в країні стало ставлення Російській Імперії до Європи.

За таких неоднозначних історичних обставин в середині ХІХ століття в Російській імперії починається протистояння двох потоків історії – «східного і західного». А оскільки російський народ ніколи не був суто європейським чи суто азійським народом, то у російській душі боролися двоє начал, східне і західне. Найбільш чітко теоретичне і громадсько–політичне оформлення ці дві тенденції отримали в 30–60–х роках ХІХ століття. Першу тенденцію представляли слов'янофіли, а другу західники. Представники цих двох суспільно–політичних течій в активних наукових дискусіях відстоювали свої погляди на минуле, нинішнє та майбутнє Російської Імперії. За визначенням харківського історика О. Д. Капліна, це була епоха «порушення розумових інтересів і початку кардинальних змін в суспільно–політичному житті Російської Імперії» [8, с. 45].

Актуальність пропонованої статті пояснюється тим, що так зване слов'янофільство («класичне», «істинне») належить до найбільш значних явищ суспільно–політичної думки ХІХ століття, яке помітно вплинуло на богословські, філософські, історичні теорії та погляди. На кінець 1970–х рр. стало очевидним, що ґрунтовне дослідження слов'янофільства як багатоаспектної наукової проблеми можливе за участю представників майже всього циклу гуманітарних наук.

Життя і погляди слов'янофілів (О. С. Хом'якова, І. В. Кіреєвського, П. В. Кіреєвського, К. С. Аксакова і І. С. Аксакова, Ю. Ф. Самаріна і деяких інших) протягом вже більше 150 років привертають увагу не тільки істориків, але й інших представників гуманітарного знання, культури і мистецтва в Росії, СРСР, а також далеко за їхніми межами [7, с. 38].

В період 1860–х – першій половині 1870–х рр. спадкоємцями слов'янофілів і близькими за поглядами до них людьми було видано значну кількість слов'янофільських праць, раніше маловідомих або невідомих взагалі. Велика роль у публікації спадщини слов'янофілів, а також коментарів до неї належала представникам церковної історіографії (М. П. Гілярову–Платонову [4], М. І. Барсову [2]). Однак, значного поширення і впливу на слов'янофілів ці погляди не одержали.

Післявоєнний період становить собою суперечливий час в історіографії слов'янофільства. З одного боку, він характеризувався деякою активізацією інтересу до цього явища, спробами дати йому більш об'єктивну оцінку (друга половина – кінець 1940–х років; друга половина 1960–х – початок 1970–х років), радянським розумінням його як реакційного, консервативного явища, що закінчилося проведенням у 1969 році дискусії про слов'янофільство, а також появою в середовищі філологів першої радянської монографії про слов'янофілів, автором якої був Ю. З. Янковський [13]. Однак, в той же час сама слов'янофільська спадщина практично не видавалася, а тому теоретичне осмислення проблеми могло здійснюватися тільки в рамках традиційного догматичного тлумачення марксизму–ленінізму.

Пропонована стаття має на меті проаналізувати сутність так званого слов'янофільства як конкретно–історичного явища суспільної думки першої половини – середини XIX століття, яке виробило своєрідну ідею історичного розвитку, а також знайшло відображення в поглядах українських вчених.

Слов'янофільство (від слов'янин і грец. – любити, слов'янолюбство) – світоглядно–ідеологічна і суспільно–політична течія в Росії у 1840–1870 роках, яка на протигагу російській орієнтації на Західну Європу (так званих «західників») перейшла на шлях російського панславства і ідеалізувала все, що російське. Крім того, представники слов'янофільства протиставляли Росію Заходові, православ'я, як «єдину правдиву християнську релігію» протиставляли католицизмові, московські звичаї протиставляли європейським, ідеалізували історію й суспільний лад Московської держави (зокрема допетровської доби), а також общину, артлі тощо [4, с. 39]. Російські слов'янофіли (Олексій Хом'яков, Іван Кіреєвський, Петро Кіреєвський, Іван Аксаков, Константин Аксаков, Юрій Самарін, Іван Беляєв та інші) виступали за скасування кріпацтва та захищали деякі демократичні свободи, але були прихильниками державного і національного централізму в Російській імперії [7, с. 32]. Крім того, слов'янофіли вважали, що Росія повинна очолити й керувати всіма слов'янськими народами, і були проти позитивного вирішення українського і навіть польського питань [7, с. 38].

Часом зародження слов'янофільства вважається зима 1838–1839 рр., коли у літературних салонах Москви

стався обмін посланнями між О.С.Хом'яковим («Про старому і новому») і І. В. Кіреєвським («У відповідь О. С. Хом'якову») [5, с. 268]. Власне ці два діячі і склали основу гуртка «старших» слов'янофілів, які розробляли доктрину слов'янофільства. У культурному сенсі слов'янофільство постало на полі романтизму, зокрема в руслі переосмислення філософських ідей Ф.–В. Шеллінга та Г.–В. Гегеля [5, с. 268–269]. Виникненню слов'янофільства передував тривалий період поширення антизахідних настроїв серед російської громадськості кінця XVIII – початку XIX століть, що досить часто асоціювалися з новим російським патріотизмом. Поширення в російському суспільстві антизахідних настроїв мали вигляд неприйняття європейських новацій, критики всього європейського, протиставлення російського суспільства європейському, піднесення російської культури напротивагу європейській тощо.

Слід зазначити, що навіть в самому середовищі слов'янофілів спостерігалася певна строкатість і неоднорідність суспільно–політичних поглядів. Зокрема, розрізняють «старших» слов'янофілів (К. Аксаков, І. Кіреєвський, О. Хом'яков, Ю. Самарін та ін.), «молодших» слов'янофілів (І. Аксаков, Д. Валув, П. Кіреєвський, О. Кошельов, Ф. Чижов та ін.), «офіційних», або «правих», слов'янофілів (М. Погодін, С. Шевирьов та ін.), «почвенников» (А. Григор'єв, Ф. Достоевський, М. Страхов та ін.), «пізніх» слов'янофілів, або «неослов'янофілів» (М. Данилевський, К. Леонтьєв та ін.). Щоправда, останніх вчені зараховують до представників слов'янофільства з численними обумовленнями та застереженнями [11, с. 112].

Термін «слов'янофільство» запозичили західники у прибічників М. Карамзіна, які так називали архаїчну доктрину міністра народної освіти Російської імперії О. Шишкова, апологета «слов'яно–російського стилю» і, в той же час, автора так званого «чавунного» цензурного статуту 1826 року, який забороняв друкувати все, що мало яке–небудь політичне підґрунтя. Відтак західники стали застосовувати назву «слов'янофільство» щодо своїх опонентів – слов'янофілів 1830–х рр. – з іронічним підтекстом [7, с. 39].

Спочатку змагання слов'янофільства та західництва розгорлося у вербальній формі, зокрема на диспутах першої половини 1840–х рр. у відомих московських салонах Є. Єлагіної, К. Павлова, Д. Свербеєва, П. Чаадаєва та ін. [3, с. 333]. Від середини 1840–х рр. полеміка слов'янофілів та західників перемістилася на сторінки періодики та стала знаковим явищем російської публіцистики дореформеної доби. Протягом 1840–1850–х рр. сформувалося досить широке коло періодичних видань, які дотримувалися слов'янофільської орієнтації: журнали «Москвитянин», «Русская беседа», «Сельское благоустройство», газети «Молва» та «Парус», збірники «Московский сборник», «Сборник исторических и статистических сведений о России и народах ей единовѣрных и единоплеменных» та ін. [3, с. 333–334].

Своєрідність політичних та соціальних засад Росії представники слов'янофільства вбачали в гармонійному співіснуванні всіх станів, у поземельній російській громаді та артліях, у православних основах суспільства, яке вони ототожнювали з «єдиним і

справжнім» християнством. Слов'янофіли відстоювали думку, що християнство (православ'я) з'явилося на Русі в «чистому, незайманому» вигляді з Візантії, а не із Заходу, де вчення Ісуса Христа спотворили раціоналізм та прагматизм європейських теологів і філософів, поширення індивідуалізму в суспільному житті. Саме на ідеї неповторності та виключності Росії спиралися погляди слов'янофілів про хибність або, принаймні, обмеженість західноєвропейських стандартів економічного, політичного і культурного розвитку, які в XIX столітті породили в Європі соціальну напруженість і песимізм, спричиняли революційні потрясіння, народні бунти, громадянські війни. Таким чином народжувалася і формувалася одна із провідних слов'янофільських тез про «однобокий раціоналізм» Заходу, який визначався як абсолютно неприйнятний для Росії [7, с. 43].

Імперія Романових, на переконання представників слов'янофільства, мала своєрідний захист від «європейських хвороб» у вигляді відомої «уваровської тріади» (від імені міністра народної освіти Російської імперії графа С. Уварова): православ'я, самодержавство, народність. Втім, на відміну від «правих» слов'янофілів, «старші» слов'янофіли трактували уваровську тріаду в дусі ідеалізації патріархальних підвалин російського життя: православ'я уявлялося як істинне початкове християнство, соборність та цілісність духу. Самодержавство ототожнювалося з інститутом імперської влади, зокрема із царем та його місцем «добробільного грішника», котрий несе на собі тягар «гріха влади», на яку не має права [7, с. 45]. Народність розглядалася слов'янофілами як уявна православна община, яка символізує солідарність та моральність, урешті-решт оберігає національний устрій та ідеал громадянського життя. Представники слов'янофільства вважали общину непорушним гарантом російської самобутності як у минулому та сучасному, так і в контексті майбуття. Самі ці національні риси, на думку слов'янофілів, давали Росії шанс уникнути жадливих соціальних катаклізмів, властивих європейському Заходу, віднайти й осягнути свій шлях подолання внутрішніх конфліктів, а також давали змогу стати духовним і політичним центром усього слов'янства [7, с. 48].

Радикально налаштовані слов'янофіли обстоювали ідею необхідності політичного об'єднання всіх слов'ян на основі їх етнічної, культурної та мовної спільності у межах Російської імперії (Панславізм), причому не виключали для досягнення цієї мети застосування військово-політичних заходів [6, с. 500]. Слов'янофіли не мали виразних соціально-політичних та історичних візій, зокрема виступали із критикою кріпацтва, так як воно, на переконання слов'янофілів не відповідало християнським канонам [6, с. 501].

Крім того, ряд слов'янофілів брали активну участь у підготовці земельної реформи 1861 року (О. Кошельов, Ю. Самарін та ін.), а також виступали за скасування цензури, смертної кари, тілесних покарань (у рамках військової реформи), за створення гласних судів присяжних та ін. (у рамках судової реформи) [6, с. 502].

Взірець ідеального суспільного устрою слов'янофіли пов'язували з добою царя Михайла Федоровича Романова (1596–1645 pp.), обраного на царство «всією Руською землею», котрий постійно апелював до «громадської думки» – Земського собору [1, с. 203–204].

Російську історію прихильники слов'янофільства поділяли на допетровську та петровську епохи, зокрема, засуджували царя Петра I за розрив «етичного зв'язку» з народом, підпорядкування Церкви державі, за відміну інституту патріаршества, відмову від самобутніх засад російської культури та суспільного устрою, запозичення суспільних і культурних інститутів Заходу тощо [1, с. 204]. Слов'янофіли критикували офіційну російську Церкву, оскільки вважали, що вона перестала розкривати духовний зміст віри та внутрішнє багатство православ'я [1, с. 205–206].

В той же час, представники слов'янофільства зовсім не були реакціонерами, якими їх іноді зображують в історичній літературі. Вони були швидше своєрідними утопістами. Суспільний ідеал слов'янофіли вбачали у вільній від будь-якої речової залежності високоморальній особистості [7, с. 41]. На думку слов'янофілів, свобода особистості передбачає, як незалежність від раціональності мислення, так і незалежність від будь-якого авторитету. Особистість сама пізнає моральну істину і пізнає її лише розумом, а, згодом, почуттями, вірою, інтуїтивно. Свобода особистості може бути сприйнята як сваволя, бо ця свобода підпорядкована моральній необхідності, яка, в свою чергу міститься у релігійних цінностях. В наукових працях слов'янофіли любили порівнювати ідеальні соціальні відносини в суспільстві із гармонійністю поєднання співаків в хорі [7, с. 44].

Водночас слов'янофіли прагнули прикладом своєї діяльності нав'язати тогочасному суспільству думку про необхідність повернення до старого руського стилю життя, протиставляючи його ранньомодерним європейським запозиченням. Наприклад, прихильники слов'янофільства вбиралися в одяг, який, за їхніми уявленнями, відповідав російським національним традиціям, відпускали бороди, котрі вважалися неодмінною складовою зовнішнього вигляду як нижчих, так і вищих суспільних станів Московської держави. У такому вигляді вони з'являлися на вулицях Москви, відвідували аристократичні зібрання, зустрічалися з іноземцями, демонстративно порушували загальноприйнятій суспільний етикет тощо. Ці публічні демонстрації призвели до урядової реакції, що виявилася у законодавчій забороні дворянству носити бороди у квітні 1849 року [3, с. 334]. Згодом були заарештовані деякі слов'янофіли (І. Аксаков, Ю. Самарін), а рукописи прибічників слов'янофільства зобов'язали надсилати на перевірку до Головного управління цензури. Зі смертю знаних провідників слов'янофілів (К. Аксаков, І. Киреевський, О. Хом'яков та ін.) ця світоглядно-ідеологічна і суспільно-політична течія поступово втрачала свою креативність.

Підбиваючи підсумки пропонованої статті, слід зазначити, що слов'янофільство ніколи не було чимось монолітним, уніфікованим. Кожен мислитель, якого ми тією чи іншою мірою відносимо до даного напрямку суспільно-політичної думки XIX століття, сформулював свою неповторну концепцію самобутнього, самодостатнього історичного розвитку, наповнив її відповідними логічними побудовами та фактажем. Тобто кожен мислитель повністю індивідуально і неповторно будував власну концепцію. Так само і в Україні ідеї слов'янофільства мали свої національні особливості, які відбивалися в працях визначних українських вчених.

Список використаних джерел

1. Аксаков К. С. Полное собрание сочинений. Том I. Изданный под редакцией И. С. Аксакова: Сочинения историческая. – М.: университетская типография, 1889.
2. Барсов Н. И. Новый метод в богословии // Христианское Чтение. – 1869. – №2–4.
3. Благова Т. И. Родоначальники славянофильства. Алексей Хомяков и Иван Киреевский. – М.: Высшая школа, 1995.
4. Гиляров–Платонов Н. П. О судьбе убежденных // Русская Беседа. – 1860. – №2. – С.16–22.
5. Дудзинская Е. А. Русские славянофилы и зарубежное славянство // Методологические проблемы истории славистики. – М., 1978. – С.261–281.
6. Сторов Б. Ф. Про націоналізм і панславізм слов'янофілів // 3 історії російської культури. – М., 1996. – Т.5 (XIX ст.). – С.490–525.
7. Каплін О. Д. Слов'янофільська ідея історичного розвитку Росії: дис... д-ра іст. наук: 07.00.02 / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2005.
8. Каплін О. Д. Сутність і види російської монархії в осмисленні слов'янофілів // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2003. – Вип.13. – С.44–48.
9. Оглоблин О. Московська Теорія III Риму в XVI–XVII ст. – Мюнхен, 1951. – 432 с.
10. Субтельний О. Україна. Історія. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.
11. Хевроліна В. М. Ідея слов'янської єдності в зовнішньополітичних уявленнях пізніх слов'янофілів (кінець 1870 – сер. 90-х гг. XIX ст.) // Слов'янський питання: Віхи історії. – М., 1997. – С.90–99.
12. Хомяков А. С. Письмо к А. Н. Попову о т 23 октября 1848 г. // Полное собрание сочинений. – М., 1900. – Т.8. – С.188–189.
13. Янковский Ю. З. Из истории русской общественно-литературной мысли 40–50-х гг. XIX столетия. – К., 1972. – 345 с.

References

1. Aksakov K. S. Polnoe sobranie sochineniy. Tom I. Izdannyiy pod redaktsiyei I. S. Aksakova: Sochineniya istoricheskaya. – M.: universitetskaya tipografiya, 1889.
2. Barsov N. I. Novyyiy metod v bogoslovii // Hristianskoe Chtenie. – 1869. – №2–4.
3. Blagova T. I. Rodonachalniki slavyanofilstva. Aleksey Homiyakov i Ivan Kireevskiy. – M.: Vysshaya shkola, 1995.
4. Gilyarov–Platonov N. P. O sudbe ubezhdeniy // Russkaya Beseda. – 1860. – №2. – S.16–22.
5. Dudzinskaya E. A. Russkie slavyanofilyi i zarubezhnoe slavyanstvo // Metodologicheskie problemy istorii slavistiki. – M., 1978. – S.261–281.
6. Yehorov B. F. Pro natsionalizm i panslavizm slov'yanofiliv // Z istoriyi rosiys'koyi kul'tury. – M., 1996. – T.5 (XIX st.). – S.490–525.
7. Kaplin O. D. Slov'yanofil's'ka ideya istorichnoho rozvytku Rosiyi: dys... d-ra ist. nauk: 07.00.02 / Kharkivs'kyy natsional'nyy un-t im. V. N. Karazina. – Kh., 2005.
8. Kaplin O. D. Sutnist' i vydy rosiys'koyi monarkhiyi v osmyslenni slov'yanofiliv // Zbirnyk naukovykh prats'. Seriya «Istoriya ta heohrafiya» / Khark. derzh. ped. un-t im. H. S. Skovorody. – Kharkiv, 2003. – Vyp.13. – S.44–48.
9. Ohloblyn O. Moskovs'ka Teoriya III Rymu v XVI–XVII st. – Myunkhen, 1951. – 432 s.
10. Subtel'nyy O. Ukrayina. Istoriya. – K.: Lybid', 1991. – 512 s.
11. Khevrolina V. M. Ideya slov'yans'koyi yednosti v zovnishn'opolitychnykh uyavlennyakh piznikh slov'yanofiliv (kinets' 1870 – ser. 90–kh hh. XIX st.) // Slov'yans'kyy pytannya: Vikhy istoriyi. – M., 1997. – S.90–99.
12. Homiyakov A. S. Pismo k A. N. Popovu o t 23 oktyabrya 1848 g. // Polnoe sobranie sochineniy. – M., 1900. – T.8. – S.188–189.
13. Yankovskiy Yu. Z. Iz istorii russkoy obschestvenno-literaturnoy myisli 40–50-h gg. XIX stoletiya. – K., 1972. – 345 s.

Gedin M. S., candidate of historical sciences, senior teacher of department of History of Ukraine and tourism, Kyiv National Linguistic University (Ukraine, Kyiv), maks300011@yandex.ru

The impact of slavophilism of social and political idea of the mid of XIX century

Analyzed the history of origin, the formation and the essence of slavophilism as a social-political movement in Russian Empire and specific historical phenomenon of the social thoughts in the first half-mid of the XIXth century, also his influence on

the Ukrainian historical and social-political thought in the mid of the XIXth century. Viewed, that the sources of slavophilism must be search at the beginning of XIVth century, when in society were actively discussed two main problems – the relation of the church to heresy and the decline of moral in the priory. At the beginning of XVIth century retractable the idea of Moscow as the third Rome, which during of XVIth century was turned into the main ideology of Russian Empire under the name – «Moscow the Third Rome». The effects and coments about this theory found their way in ideas of slavophiles in the middle of XIXth century. Mentioned that slavophilism was created an original idea of historical development of the Russia, and also had been reflected in views and activities of the Ukrainian scientists.

Keywords: Slavophiles, slavophilism, Slavophile idea, XIXth century, social life.